

ALENA ZACHOVÁ

NEFIKCIONÁLNÍ PŘÍBĚHY

Nebývalé množství memoárové, biografické nebo autobiografické literatury nejrůznější kvality a provenience objevující se na knižním trhu v posledním desetiletí lze uvést do souvislosti jednak s celosvětovým trendem (vzpomeňme např. na záplavu titulů ze zákulisí královských rodin nebo konjunkturálních textů vycházejících v době úmrtí princezny Diany, u nás na desítky vzpomínkových knížek populárních herců a umělců předkládaných čtenářům v nejrůznější kvalitě – od kultivovaných textů, např. *Pojednání o mé radostné cestě od kolébky ke krematoriu* od Vladimíra Komárka, až po úplný brak, např. tituly týkající se našeho prezidentského páru), ale vydávání tohoto typu literatury souvisí také s naší konkrétní situací (po uvolnění cenzury začíná řada lidí vydávat svědectví především o politických perzekucích, podobně, jako tomu bylo po skončení druhé světové války, za všechny připomeňme např. vzpomínky o politických procesech a vězení od Dagmar Šimkové *Byly jsme tam taky*).¹ Zároveň začínají vycházet zajímavé vzpomínky a autobiografie napsané již dříve, avšak u nás dosud nevydávané – jmenujme např. Terleckého *Curriculum vitae* nebo Canettiho literární autobiografii (*Zachráněný jazyk*, *Pochodeň v uchu* a *Hra očí*).²

Z žánrového hlediska uvedený memoárový a autobiografický typ literatury již tradičně kolísá mezi faktografií a uměleckým zpracováním.³ Různorodému a kvantita-

¹ Viz V. KOMÁREK, *Pojednání o mé radostné cestě od kolébky ke krematoriu*. Praha 1998; D. ŠIMKOVÁ, *Byly jsme tam taky*. Praha 1991. Poprvé text vyšel v nakladatelství Sixty-Eight Publishers v Torontu 1980.

² Viz N. TERLECKÝ, *Curriculum vitae*. Praha 1997; E. CANETTI, *Zachráněný jazyk*. Praha 1995; též, *Pochodeň v uchu*. Praha 1996; též, *Hra očí*. Praha 1998.

³ Slovníky literární teorie označují tento žánr obvykle jako non-fiction, stojící na pomezí mezi beletrií a textem informujícím o skutečné události tak, aby byl i přes dokumentárnost umělecky zajímavý. Viz Š. VLAŠÍN, *Slovník literární teorie*. Praha 1984, str. 247–248. Nefikcionální literaturu lze chápat jako širší termín, zahrnující jednotlivé typy nebo varianty nefiktivních příběhů.

tivně objemnému množství textů odpovídá také zájem čtenářů. Ukazuje se, že nejde pouze o přechodnou módní záležitost, ale ve zvýšeném zájmu o individuální osudy druhých i svoje vlastní se odráží hlubší problematika současné doby.

V minulosti byla přirozená narativní aktivita člověka postupně nahrazována abstraktnějšími metodami, např. historiografií. Paul Ricoeur hovoří o přenosu jejího předmětu z „jednajícího jedince“ na „celkové společenské faktum“, univerzální zkušenost tak byla povýšena nad subjektivní zkušenost jedinců,⁴ nyní jako by docházelo k zpětnému posunu v tom smyslu, že osobní jednání již není kladeno do protikladu ke společenskému dění, ale oba přístupy začínají být vnímány jako stejně významné, dokonce paralelní. Subjektivní výpověď o sobě nebo o vlastní rodině se stává jedním z platných způsobů sebepoznávání, ale i poznávání vůbec. Tento typ výpovědi zaznamenává důležité osobní události nebo životní příběhy nejčastěji již z určitého odstupu. I když bývá podpořen reálnou faktografií, jde především o subjektivní přístup, obvykle se silným emocionálním nábojem. Protože však obsahuje i jistý stupeň fiktivních prostředků, např. domněnek, pocitů nebo představ autorů uvedených výpovědí, můžeme tento typ literatury označit spíše než tradičním názvem non-fiction příhodněji jako nefikcionální příběhy. Zabýváme-li se totiž tímto typem literatury, vnucuje se nám Tyňanovova otázka, co je ještě fakt literární a co fakt životní.⁵ Stejně jako v minulosti platí i dnes, že pro posun v literárním systému a v jednotlivých žánrech může být určující i kvantita určitého typu textů. Ty mohou zpětně, jak dokazuje Tyňanov na příkladu epistolární literatury 19. století, svými – dokonce i druhotnými – rysy podstatně ovlivnit způsob uměleckého vyjadřování.

Řada titulů vycházející autobiografické literatury jistě časem zapadne do zapomnění, některé však již nyní začínají vytvářet zajímavý literární typ. Za připomenutí stojí především dva z těchto typů, první můžeme označit jako literaturu pokoušející se rekonstruovat především vnější fakta, druhý typ jednu událost rekonstruuje z výpovědí více účastníků a zaměřuje se převážně na vnitřní skutečnosti a prožívání. V souvislosti s úvahami o žánrových posunech je příznačné, že jde ve stejné míře o texty domácích autorů i texty ze zahraniční produkce.

Za reprezentativní tituly prvního okruhu můžeme pokládat například vzpomínky Albíny Palkoskové *Tři životy*, s podtitulem *Osudy žen staropražského rodu z roku*

⁴ P. RICOEUR, *Život, pravda, symbol*. Praha 1993, str. 22.

⁵ K problematice žánrových posunů blíže V. ŠKLOVSKIJ, *Literatura vně sujetu*. In. *Teorie prózy*. Praha 1933, str. 223–243. O literárním faktu dále J. N. TYŇANOV, *Literární fakt*. Praha 1988, str. 125–142.

1998 a knihu Heleny Epsteinové *Nalezená minulost*, vydanou v letošním roce.⁶ Pro obě autorky je typické, že popisují rodinnou historii tří generací žen.⁷ Albína Palkosková popisuje osudy babičky, matky a svoje vlastní, Helena Epsteinová je Američanka, ale osudy její prababičky, babičky a matky se odehrávají převážně u nás. Přes veškerou odlišnost jsou si tyto životní příběhy velmi podobné. Babička Albíny se v minulém století přivdala z venkova do rodiny pražského advokáta a představuje první generaci žen, která zajišťuje pro ty následující vzestup, matka již patřila mezi pražskou smetánkou a Albína, narozená v roce 1908, se již zcela emancipovala, získala kvalitní vzdělání a začala se realizovat v zaměstnání jako novinářka a rozhlasová pracovnice.

V případě Heleny Epsteinové, jejíž rodina má židovský původ, je to opět prababička, přicházející z venkova pracovat jako švadlena, babička se již vypracovala na ředitelku módního salonu a nakonec si založila i vlastní módní salon v centru Prahy. Matka, narozená v roce 1920, již získala kvalitní vzdělání, připravovala se na převzetí rodinného podniku a na dráhu módní návrhářky. Rodinný příběh Albíny Palkoskové je násilně přetržen jejím zatčením a jedenácti lety prožitými v komunistickém vězení, příběh Heleny Epsteinové je násilně přetržen nacismem. Z celé rodiny přežila holocaust pouze matka, která se po návratu z koncentračního tábora provdala a po únoru 1948 se rodina i s tříměsíční dcerou Helenou vystěhovala do Spojených států.

Obě knihy zachycují zajímavé životní osudy konkrétních lidí na pozadí historie naší země během přibližně jednoho století. Pro obě autorky je také typické, že rodinnou historii musely pracně rekonstruovat, protože přišly nejen o své nejbližší, ale i o veškerý majetek a materiály, zůstala jim pouze část fotografií. Zvláště v případě Heleny Epsteinové jde téměř o detektivní pátrání, neboť většina dokumentů židovských obcí byla během druhé světové války zničena. Příběhy obou autorek jsou přesto velmi přitažlivé i pro nerodinné příslušníky, protože popisované osudy jsou stejně bouřlivé a tragické jako změny, jimiž naše země za posledních sto let procházela. Jejich výjimečnost zdaleka tolik nesouvisí s nevšedním osudem hlavních postav, jakkoliv zajímavým, jako spíše až s apokalypticky násilným přetržením jejich životů.

⁶ A. PALKOSKOVÁ, *Tři životy (Osudy žen staropražského rodu)*. Praha 1998; H. EPSTEINOVÁ, *Nalezená minulost*. Praha 2000.

⁷ Typ generačních příběhů se téměř ve stejné době objevuje i ve výsostně umělecké podobě, viz např. románová kronika rodiny Pénielů od S. GERMAINOVÉ nazvaná *Knih noci* z roku 1985, česky Dauphin, Praha-Liberec 1997. K „osobním příběhům“ v umělecké literatuře blíže A. ZACHOVÁ, *Nová podoba mýtů nebo postmoderní hra?* In. „*Umělý člověk*“ *dvacátého století*. Hradec Králové 2000, s. 169–174.

Nepředstavitelným, ale i neočekávaným zásahem zvenčí, který přirozený generační vývoj brutálně přetrhne. Podobný typ výpovědi je čtenářsky tak přitažlivý především proto, že představuje důležité svědectví, které nám může pomoci nalézt odpověď na otázku, co se to ve 20. století s člověkem vlastně stalo a hlavně, proč k podobným násilnostem vůbec mohlo docházet.

Pro čtenáře je působivý především fakt, že popisované příběhy jsou autentické, jejich aktéři skutečně žili, mají pravdivá jména a známe i jejich podobu. Tím se přes veškerou dramatickost tyto nefikcionální příběhy odlišují od fikce, v níž může autor např. z fotografií neznámých lidí vytvořit „skutečný“ příběh moudrého Engelberta nebo Milan Kundera ze zachyceného gesta sestavit životní drama jeho nositelky.⁸ Nefikcionální příběhy nekonkurují vlastní umělecké literatuře, postrádají uměleckou záměrnost a mnohovrstevnatost textu, zato zcela odpovídají dnešním snahám člověka dobrat se vlastní jedinečnosti a úsilí o obnovení nebo sebezpotvrzení identity. Tato potřeba bývá nazývána také jako odysea identity.⁹ A právě výše uvedená literatura, rekonstruující rodinné kořeny a snažící se pochopit sama sebe skrze osobní zpovědi a příběhy předků, je jedním z evidentních příkladů této odysey a nefikcionální příběhy tak nalézají v literatuře svoje přirozené místo.

Druhému typu nejlépe odpovídá např. titul *Svazek*, s podtitulem *Osobní příběh*, z roku 1997, u nás vydaný o rok později, jehož autorem je Timothy Garton Ash, z domácí produkce jde např. o *Svatojánský výlet* autorů Ivana M. Havla, Martina Palouše a Zdeňka Neubauera, který vyšel v loňském roce.¹⁰

Anglický novinář a historik Garton Ash, shromažďující v Berlíně materiál na svou práci o nacismu, se koncem sedmdesátých let stal předmětem zájmu německé státní bezpečnosti, která o něm vedla tajný svazek. Záměrem jeho knihy bylo porovnat to, co po letech odhalil ve svém svazku s osobními zkušenostmi získanými v této době ve východní Evropě. Proto svoje vzpomínky, deníky a pracovní poznámky konfrontuje se záznamy Stasi. Nejzajímavější bylo jeho setkání se svými tehdejšími informátory, jež mohl díky svazku identifikovat, a pokud byli ochotní se s ním setkat, snažil se zjistit pohnutky jejich jednání. Dále popisuje pátrání a pokus spojit se s řídicími důstojníky, kteří byli přímými nadřízenými jeho informátorů. Garton Ash tak rozkrývá události tehdejší doby, nehodnotí je, pouze předkládá fakta a pokouší se rekon-

⁸ Viz Moudrý Engelbert J. JOHNA a Nesmrtelnost M. KUNDERY.

⁹ Blíže viz BLUMFELD, Konec stereotypů, věk osobnosti. In: *Technokultura 21. století a proměny (mužské) identity*. In. *Prostor 2000*, č. 45–46, s. 99–101.

¹⁰ T. GARTON ASH, *Svazek (Osobní příběh)*. Praha 1998; I. M. HAVEL – M. PALOUŠ – Z. NEUBAUER, *Svatojánský výlet*. Praha 1999.

struovat a pochopit, co se kolem něj tehdy odehrávalo. Stejná událost, studijní pobyt Angličana v bývalé NDR, je nahlížena skrze osobní vzpomínky hlavního aktéra, zprávy jeho informátorů a zahrnuje i dnešní pohled na celou tehdejší záležitost – s odstupem let a ve změněné politické situaci.

Osobní příběh konkrétního člověka vypovídá z lidského hlediska o dané situaci, konkrétně o praktikách totalitních systémů, daleko intenzivněji než faktografická práce s přesnými statistickými údaji. Subjektivní zpověď zaznamenávající uvedené zkušenosti je jednou z možností, jak člověk, společností obvykle vtěsnaný do předem daných rolí, může prožívat život opět jako smysluplný příběh.

Zvláštností *Svatojánského výletu* autorů Ivana M. Havla, Martina Palouše a Zdeňka Neubauera je, že každý z uvedených autorů popisuje a zároveň s odstupem let reflektuje vlastní verzi výletu, který trojice uskutečnila na začátku osmdesátých let. Svatojánský výlet propojuje řadu dějových i významových rovin, popisuje faktické putování, výlet přátel v předvečer svátku sv. Jana, popisuje i jejich vzájemnou komunikaci, rozpravu a inspiraci, stejně důležitou jako samotné putování, a v neposlední řadě také zaznamenává obyčejnou radost a uvolnění v přírodě. Jejich diskuse nad zajímavými texty z různých vědních oborů takových autorů jako Capra, Hofstadter, Pirsig nebo Sheldrak přerůstají svým významem subjektivní rovinu a diskuse se stává zdrojem informací o filozofických trendech, které se v době uskutečnění výletu začaly objevovat jako aktuální, avšak během téměř dvaceti dalších let se z nich stala témata stěžejní nejen pro odbornou práci např. filozofa Zdeňka Neubauera, ale obecně vůbec. Mnohaletý odstup od uskutečněného výletu se stal příležitostí k domýšlení, zpřesňování a doformulování tehdy počatých myšlenek a nápadů pro všechny autory a zároveň hlavní postavy skutečného i obrazného putování. Popis jednoho výletu tak nemá smysl pouze pro jeho protagonisty, ale získává obecnější platnost. Zvláště v tomto textu vytvářejí významnou stylovou rovinu osoby autorů realizující se vzhledem k žánru v komplikovanější podobě, v rolích tvůrců textu, vypravěčů, průvodců a postav. I když i v tomto případě je využita ich-forma, míra stylizace je náročnější.

Do popředí vystupuje v jejich textu poznání založené na silném osobním prožitku, který je na rozdíl od vědecké metody nezobecnitelný, zato umožňuje dobrodružství reflexe, to znamená umožňuje přemýšlet o souvislostech a odhaluje smysl situací, které se nás bezprostředně dotýkají. Každý takový zážitek připouští řadu výkladů a všechny můžeme označit za stejně platné – podobně jako tři verze jednoho příběhu ve *Svatojánském výletu* – podstatná je v tomto pojetí nikoliv jejich pravdivost, proto-

že jde o subjektivní prožívání, ale opravdovost.¹¹ *Svatojánský výlet* tak propojuje osobní příběh s výkladem a filozofickým objevováním.¹² Důvodem tohoto způsobu podání není podle autorů skutečnost, že narativní forma je čtivější a dostupnější, ale tato forma ožívuje jiný, prastarý, avšak zapomenutý, způsob myšlení a dorozumívání.¹³

Tento druhý typ příběhů tvoří jakýsi kontrast, protipól k typu předcházejících generačních výpovědí. Nedochází v nich k přímému násilnému zásahu z vnějšího prostředí, situace aktérů se zdánlivě nemění, biografické prvky se však stávají prostředkem k individualizaci vyprávění. Banální téma – např. výlet kamarádů – se tak proměňuje v téma jedinečné a neopakovatelné. Stejně jako první typ nefikcionálních příběhů se i *Svatojánský výlet* stává dobovým svědectvím. Vypovídá o tom, že uniknout uniformitě v totalitním systému a tím i pokleslosti životů, lze především prostřednictvím vnitřního prožívání.

Všechny uvedené texty, ať již z prvního nebo druhého okruhu, mají charakter osobních výpovědí, stojí na pomezí mezi faktografickou, esejistickou a beletristickou literaturou, přesto svým významem přesahují subjektivní rovinu. Jsou příkladem odysey za identitou, což je zvláště důležité v době, kdy se identita stává více věcí osobního výběru a méně věcí společenského konsensu.¹⁴ Kontaktem s prožitky jiných lze řešit i vlastní soukromé problémy¹⁵, snad také proto patří v posledním desetiletí vzpomínkové a autobiografické texty, které můžeme označit společným názvem jako nefikcionální příběhy, k nejžádanějšímu typu literatury.

¹¹ K tématu blíže I. M. HAVEL – M. PALOUŠ – Z. NEUBAUER, *Svatojánský výlet*, c. d., s. 8.

¹² Sami autoři tento způsob prezentace, tj. odborné poznatky předávané esejistickým nebo beletristickým stylem, označují jako literaturu fi-fi – filozofická fikce. Jako příklad uvádějí texty R. M. PIRSIGA, jehož *Zen a umění údržby motocyklu* z roku 1974 u nás vydalo nakladatelství Volvox globator v roce 1996.

¹³ I. M. HAVEL – M. PALOUŠ – Z. NEUBAUER, *Svatojánský výlet*, c. d., s. 191.

¹⁴ Viz pozn. č. 9.

¹⁵ G. LIPOVETSKY, *Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu*. Praha s. 18–19.